

УДК 343.916[(477)]

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.6.21>

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВІЙСЬКОВОГО МАЙНА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Лаврьонов Роман Петрович,
orcid.org/0000-0002-3953-6318
адвокат, аспірант
Класичного приватного університету

У статті проведено кримінально-правовий аналіз суб'єкта злочинів проти порядку користування військовим майном та його зберігання в умовах воєнного стану. Особливу увагу приділено категоріям осіб, які можуть виступати суб'єктами таких злочинів: військовослужбовцям, працівникам військових частин, добровольцям, представникам приватних військових компаній та міжнародним консультантам. Досліджено їх правовий статус, специфіку обов'язків та обсяг кримінальної відповідальності.

Визначено основні недоліки чинного кримінального законодавства України, які полягають у відсутності чітких нормативних положень щодо нових категорій суб'єктів та складності розмежування дисциплінарних проступків і кримінальних правопорушень. В умовах війни ці проблеми набувають критичного значення, оскільки вони впливають на обороноздатність держави. Крім того, міжнародне співробітництво та залучення іноземних експертів до забезпечення військових потреб вимагає адаптації національного законодавства до міжнародних норм. Запропоновано рекомендації щодо вдосконалення кримінально-правового регулювання, включаючи адаптацію національного законодавства до міжнародних стандартів, створення цифрових механізмів обліку військового майна та вдосконалення процедур кваліфікації злочинів у військовій сфері.

У статті також наведено порівняння категорій суб'єктів злочинів, що дозволяє краще зрозуміти відмінності у їх правовому статусі, ролі у військовій діяльності та обсязі кримінальної відповідальності.

Досліджений та проаналізований пропорційний розподіл відповідальності серед різних категорій суб'єктів злочинів проти військового майна демонструє, що найбільша частка порушень припадає на військовослужбовців. Це пояснюється їхнім безпосереднім залученням до використання та збереження військового майна. Цивільні працівники військових частин також займають значну частку, оскільки вони виконують функції матеріально-технічного забезпечення.

Ключові слова: суб'єкт злочину, військове майно, воєнний стан, кримінальна відповідальність, правове регулювання.

Lavronov Roman. Peculiarities of the subject of crimes against military property under martial law

The article provides a criminal-legal analysis of the subject of crimes against the procedure for the use and storage of military property under martial law. Particular attention is paid to the categories of persons who may be the subjects of such crimes: military personnel, employees of military units, volunteers, representatives of private military companies and international consultants. Their legal status, specific duties and scope of criminal liability are studied.

The main shortcomings of the current criminal legislation of Ukraine are identified, which consist in the lack of clear regulatory provisions regarding new categories of subjects and the complexity of distinguishing disciplinary offenses and criminal offenses. In wartime, these problems become critical, as they affect the defense capability of the state. In addition, international cooperation and the involvement of foreign experts in ensuring military needs require the adaptation of national legislation to international norms. Recommendations are proposed for improving criminal law regulation, including adapting national legislation to international standards, creating digital

mechanisms for accounting for military property, and improving procedures for qualifying crimes in the military sphere.

The article also presents a comparison of categories of crime subjects, which allows for a better understanding of the differences in their legal status, role in military activities, and scope of criminal liability.

The studied and analyzed proportional distribution of responsibility among different categories of crime subjects against military property demonstrates that the largest share of violations falls on military personnel. This is explained by their direct involvement in the use and preservation of military property. Civilian employees of military units also occupy a significant share, since they perform logistical support functions.

Key words: *subject of crime, military property, martial law, criminal liability, legal regulation.*

Сучасні умови воєнного стану в Україні висвітлили стратегічну важливість належного збереження та використання військового майна. Воно є ключовим елементом забезпечення обороноздатності держави, а правопорушення в цій сфері безпосередньо впливають на національну безпеку. У кримінально-правовій науці питання про суб'єкта злочинів проти військового майна залишається актуальним через специфіку правового статусу осіб, залучених до цієї сфери [8].

Особливістю таких правопорушень є багатогранність категорій суб'єктів, які можуть їх вчиняти. Серед них є військовослужбовці, працівники військових частин, добровольці, мобілізовані особи, представники приватних військових компаній (далі – ПВК) та міжнародні консультанти. Унікальність їхнього правового статусу, особливо в умовах воєнного стану, створює додаткові виклики для кваліфікації злочинів і застосування кримінально-правових норм.

Недосконалість чинного кримінального законодавства України щодо визначення суб'єкта злочину у сфері військового майна виявляється у кількох аспектах:

1) відсутності чітких нормативних положень для категорій осіб, які тимчасово залучені до військової діяльності (наприклад, добровольці та консультанти);

2) неврегульованості відповідальності представників ПВК, діяльність яких активно використовується для забезпечення військових потреб;

3) труднощах у розмежуванні дисциплінарних проступків і кримінальних правопорушень серед військовослужбовців [11].

В умовах війни ці проблеми ускладнюють притягнення до відповідальності осіб, дії яких завдають шкоди військовому майну, послаблюючи таким чином обороноздатність країни. Окрім цього,

міжнародна співпраця та залучення іноземних фахівців до забезпечення військових потреб потребує адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів.

Таким чином, визначення суб'єкта злочинів проти військового майна є не лише теоретичною проблемою, а й практичним викликом, що вимагає вдосконалення кримінально-правового регулювання відповідно до реалій сучасної війни [2].

На сьогодні саме питання особливостей суб'єкта злочинних дій проти військового майна в умовах воєнного стану активно досліджується українськими науковцями, особливо в контексті повномасштабного вторгнення РФ. Актуальними є дискусії щодо визначення важливих напрямів вдосконалення законодавства в контексті запровадження механізмів контролю за використанням військового майна, які відповідали б сучасним викликам.

Серед науковців, які досліджували особливості суб'єкта злочинних дій проти військового майна в умовах воєнного стану, можна виділити таких: П. Андрушка, І. Богатирьова, В. Бугаєва, С. Дячука, О. Ефендієва, М. Карпенка, М. Колодяжного, Р. Лаврьонова, С. Мохончука, С. Назарова, О. Ободовського, А. Седракяна, М. Сенька, М. Туркота, М. Хавронюка та багато інших

Метою дослідження є комплексний кримінально-правовий аналіз суб'єкта злочинів проти порядку користування військовим майном та його зберігання в умовах воєнного стану. Завдання полягає у виявленні специфічних рис та правового статусу різних категорій суб'єктів (військовослужбовців, працівників військових частин, добровольців, представників приватних військових компаній, міжнародних консультантів) з метою уточнення меж їхньої кримінальної відповідальності.

Дослідження спрямоване на ідентифікацію проблем чинного кримінального законодавства щодо визначення суб'єкта таких злочинів, аналіз його елементів, а також на розробку пропозицій з удосконалення нормативно-правового регулювання у цій сфері [12].

Особлива увага приділяється врахуванню специфіки воєнного стану та адаптації законодавчих підходів до умов сучасної війни. Це дозволить підвищити ефективність кримінально-правового регулювання, забезпечити належну кваліфікацію правопорушень та посилити кримінально-правовий захист військового майна [1].

До основних завдань даного дослідження належать:

1) аналіз юридичного складу злочинів проти порядку користування військовим майном та його зберігання з зосередженням уваги на суб'єкті як ключовому елементі складу злочину;

2) визначення особливостей правового статусу різних категорій суб'єктів (військовослужбовців, працівників військових частин, добровольців, представників приватних військових компаній та міжнародних консультантів);

3) виявлення недоліків чинного кримінального законодавства України у частині регулювання суб'єкта злочинів проти військового майна, особливо в умовах воєнного стану;

4) порівняння національних підходів до визначення суб'єкта злочинів із міжнародними практиками, зокрема законодавством країн-членів НАТО, для визначення перспектив імплементації;

5) розробка рекомендацій щодо вдосконалення кримінально-правового регулювання у частині визначення суб'єкта злочинів проти військового майна з урахуванням сучасних викликів та специфіки воєнного стану.

Результати дослідження підтвердили, що визначення суб'єкта злочинів проти військового майна є ключовим елементом для належної кримінально-правової кваліфікації таких правопорушень. Аналіз особливостей правового статусу військовослужбовців, добровольців, працівників військових частин, представників приватних військових компаній та міжнародних консультантів виявив низку проблем

у чинному законодавстві, які ускладнюють забезпечення ефективної кримінально-правової охорони військового майна.

Недоліки правового регулювання полягають у відсутності чіткого визначення правового статусу добровольців і консультантів, прогалинах у регулюванні діяльності представників приватних військових компаній, а також у складності розмежування дисциплінарних і кримінальних правопорушень серед військовослужбовців. Залучення іноземного досвіду, зокрема практик країн НАТО, може сприяти вдосконаленню національного законодавства.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці комплексного підходу до кримінально-правового регулювання, що враховуватиме специфіку сучасного воєнного стану [5]. Пропонується:

– запровадження чітких нормативних положень щодо статусу нових категорій суб'єктів (добровольців, консультантів, представників ПВК);

– удосконалення механізмів кваліфікації злочинів для розмежування дисциплінарних проступків і кримінальних правопорушень;

– розробка цифрових інструментів для моніторингу та обліку військового майна.

Ці кроки дозволять підвищити ефективність кримінально-правового захисту військового майна, забезпечити прозорість та ефективність у притягненні винних до відповідальності, а також сприятимуть зміцненню обороноздатності України.

Особливості визначення суб'єкта злочинів проти порядку користування військовим майном і його зберігання мають велике значення для належної кваліфікації таких правопорушень. У цьому контексті важливо врахувати різні категорії осіб, які можуть бути суб'єктами відповідних злочинів. До них належать військовослужбовці як основна група, працівники військових частин, цивільні особи, залучені до виконання певних функцій, а також іноземні консультанти чи представники міжнародних організацій, які можуть брати участь у забезпеченні військових потреб [8].

Розмежування цих категорій є важливим для розуміння обсягу правової відповідальності кожної з груп, а також для формування ефективної системи кримінально-правового регулювання.

Для зручності та наочності наведемо порівняння основних характеристик цих категорій суб'єктів у табл. 1.

Наведене порівняння категорій суб'єктів злочинів дозволяє краще зрозуміти відмінності у їх правовому статусі, ролі у військовій діяльності та в обсязі кримінальної відповідальності [4].

Військовослужбовці є ключовою групою, на яку покладено основний обсяг обов'язків щодо збереження та використання військового майна. Проте не слід недооцінювати значення інших категорій, таких як працівники військових частин чи іноземні консультанти, які також можуть виступати суб'єктами правопорушень у певних обставинах. Урахування специфіки кожної з цих груп сприяє більш точній кримінально-правовій кваліфікації та забезпечує ефективну протидію правопорушенням у військовій сфері.

Особливості визначення суб'єкта у злочинах проти військового майна мають істотний вплив на кваліфікацію таких правопорушень. Основна група суб'єктів – це військовослужбовці, які безпосередньо залучені до експлуатації, збереження та управління військовим майном. Їх правовий статус визначається статтями 401–413 Кримінального кодексу України та деталізується в положеннях Дисциплінарного статуту Збройних сил України.

Військовослужбовці поділяються на кілька категорій, кожна з яких має свої обов'язки та ступінь відповідальності. Зокрема, контрактники несуть відповідальність за тривалий період служби, строковики – у межах своєї служби, а мобі-

лізовані особи – в умовах воєнного стану. Особливу роль відіграють добровольці, статус яких часто визначається окремими правовими актами з огляду на їх участь у виконанні бойових завдань [1].

У контексті міжнародної співпраці та війни з'являється нова група суб'єктів – іноземні консультанти та представники приватних військових компаній.

Їх залучення до забезпечення обороноздатності України ставить питання про їхній правовий статус у випадках можливих правопорушень.

Для ілюстрації пропорційного розподілу відповідальності серед зазначених груп суб'єктів нижче наведено графік (рис. 1).

Пропорційний розподіл відповідальності серед різних категорій суб'єктів злочинів проти військового майна демонструє, що найбільша частка порушень припадає на військовослужбовців. Це пояснюється їхнім безпосереднім залученням

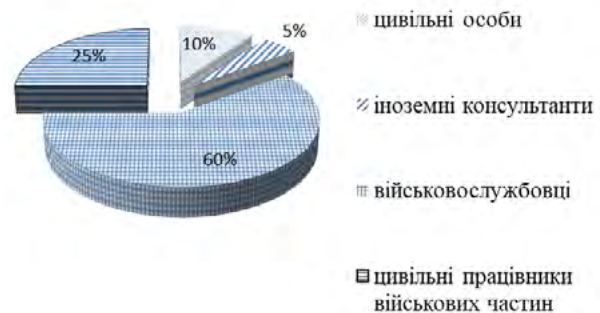

Рис. 1. Пропорційний розподіл відповідальності серед категорій суб'єктів

Джерело: сформовано автором

Таблиця 1

Порівняння категорій суб'єктів злочину

Категорія суб'єкта	Характеристика	Приклади
Військовослужбовці	Контрактники, строковики, мобілізовані, добровольці. Особи, які перебувають на службі у ЗСУ або інших військових формуваннях	Особи ЗСУ, Держприкордонслужби, Держспецзв'язку
Працівники військових частин	Цивільні особи, які працюють у військових частинах або забезпечують їхню діяльність	Матеріально-технічний персонал, працівники складів
Цивільні особи	Особи, що залучені до військової діяльності без прямої приналежності до збройних формувань	Волонтери, контрактники з цивільних організацій
Іноземні консультанти	Особи, які надають технічну, консультативну чи іншу підтримку військовим формуванням України	Представники НАТО, приватних військових компаній

Джерело: сформовано автором

до використання та збереження військового майна. Цивільні працівники військових частин також займають значну частку, оскільки вони виконують функції матеріально-технічного забезпечення.

Цивільні особи та іноземні консультанти мають відносно менший вплив, проте в умовах сучасної війни їхня роль може зростати. Таке розуміння є ключовим для розробки ефективної системи запобігання правопорушенням у цій сфері [11].

Військовослужбовці є ключовою групою суб'єктів у контексті злочинів проти порядку користування військовим майном і його зберігання. Їхній статус визначається багатьма факторами, включно зі способом залучення до служби, тривалістю виконуваних обов'язків та умовами, за яких здійснюється військова діяльність. У системі Збройних сил України виокремлюється кілька основних категорій військовослужбовців, які найчастіше пов'язані із відповідальністю за військове майно, зокрема військовослужбовці за контрактом, мобілізовані особи та добровольці. Кожна з цих груп має власний правовий статус, який регламентує обсяг їхніх обов'язків і визначає рівень відповідальності за порушення, пов'язані із користуванням і збереженням військового майна [3].

Контрактники становлять основу професійних Збройних сил України, виконуючи свої обов'язки на підставі укладених контрактів. Це дозволяє забезпечити їхню тривалу підготовку, формування професійних навичок і розвиток дисципліни, необхідної для виконання військових завдань.

Правовий статус військовослужбовців за контрактом чітко закріплений у законах та військових статутах, які передбачають конкретний перелік їхніх обов'язків. Вони несуть відповідальність за збереження і належне використання майна, переданого у їхнє розпорядження, а також зобов'язані вживати всіх необхідних заходів для запобігання його псуванню або втраті. Саме контрактники через постійний доступ до військового майна найчастіше фігурують як суб'єкти злочинів у цій сфері. Їх діяльність потребує особливого контролю через високі ризики вчинення правопорушень, пов'язаних із ресурсами та технікою [7].

Мобілізовані особи є важливою складовою збройних сил у періоди підвищеної загрози, таких як війна чи особливий стан. Їхній правовий статус регулюється загальними положеннями законодавства про мобілізацію, що передбачають обов'язковий характер служби. Порівняно з контрактниками мобілізовані особи часто стикаються із викликами, пов'язаними із недостатньою підготовкою до військової діяльності. Це може призводити до проблем у сфері збереження військового майна, особливо у випадках, коли їхні обов'язки включають управління технікою чи забезпечення матеріальних ресурсів [14].

Актуальна військова обстановка також змінила функції та обов'язки мобілізованих осіб і добровольців. Масова мобілізація, з одного боку, дозволяє значно посилити обороноздатність країни, а з іншого боку, створює додаткові виклики через неоднорідність рівня підготовки мобілізованих. Ці особи часто отримують обмежене навчання перед направленням на виконання завдань, що підвищує ризики неналежного користування військовим майном. Добровольці, які активно залучаються до виконання бойових завдань, також стикаються з проблемами ідентифікації у правовій площині, оскільки їхній статус не завжди відповідає встановленим стандартам, що ускладнює визначення обсягу їхніх обов'язків.

Ускладнення ідентифікації суб'єктів правопорушень пов'язане також із залученням до процесів забезпечення військових потреб представників ПВК. Їхня діяльність у сфері забезпечення військового майна часто має високий рівень автономії, що може призводити до виникнення правових колізій [2].

Для більшої наочності впливу сучасних викликів на ідентифікацію суб'єктів пропонується таблиця, яка узагальнює основні групи суб'єктів, їх функції та пов'язані з ними ризики (табл. 2).

Наведена таблиця узагальнює основні виклики, з якими стикаються різні групи суб'єктів у сфері користування та збереження військового майна в умовах сучасної війни. Вона демонструє, що кожна група має свої специфічні функції та пов'язані з ними ризики.

Основні групи суб'єктів у сфері користування та збереження військового майна та пов'язані з ними виклики

Група суб'єктів	Основні функції	Типові виклики
Міжнародні військові консультанти	Технічна підтримка, навчання, управління поставками	Відсутність чітких норм відповідальності, складність притягнення до відповідальності за порушення
Мобілізовані особи	Виконання бойових завдань, забезпечення техніки	Низький рівень підготовки, підвищені ризики неналежного користування військовим майном
Добровольці	Виконання бойових завдань, підтримка армії	Неврегульований правовий статус, труднощі у кваліфікації дій, пов'язаних із військовим майном
Представники ПВК	Логістика, забезпечення, транспортування	Високий рівень автономії, відсутність механізмів контролю за збереженням переданого у розпорядження майна

Джерело: сформовано автором

Наприклад, міжнародні військові консультанти відіграють важливу роль у технічній підтримці, але водночас їхній статус залишається недостатньо врегульованим, що ускладнює визначення обсягу їхньої відповідальності.

Так само мобілізовані особи та добровольці хоча й активно залучені до виконання бойових завдань, однак стикаються з труднощами, спричиненими недостатньою підготовкою та неврегульованістю правового статусу. Таблиця підкреслює необхідність реформування правових норм, спрямованих на усунення прогалин у регулюванні відповідальності цих груп суб'єктів [10].

Для більшої наочності взаємозв'язків між групами суб'єктів, їх функціями та основними викликами, що виникають у сфері користування військовим майном, пропонується схема (рис. 2), яка структурно відображає ключові проблеми сучасної військової обстановки. Схема дозволяє візуально оцінити вплив кожного виклику на процес ідентифікації суб'єктів, а також простежити, як ці виклики взаємодіють між собою, створюючи комплексну проблему правового регулювання (рис. 2).

Схема наочно демонструє, що сучасна військова обстановка створює багатшарову проблему, яка охоплює не лише традиційних суб'єктів, таких як військо-

Рис. 2. Сучасні виклики в умовах війни

Джерело: сформовано автором

вослужбовці, але й нові категорії осіб, залучених до забезпечення військових потреб. Відсутність чітких нормативних положень для окремих груп, таких як міжнародні військові консультанти чи представники ПВК, підсилює складність ідентифікації суб'єктів у разі правопорушень.

Додатково впливають фактори, пов'язані з рівнем підготовки мобілізованих осіб і неврегульованим статусом добровольців [13].

Висновки зі схеми підкреслюють необхідність комплексного підходу до вирішення зазначених викликів через адаптацію національного законодавства до сучасних реалій війни. Це сприятиме зміцненню правопорядку у сфері військового майна та ефективному притягненню до відповідальності винних осіб.

Вдосконалення законодавства у сфері регулювання користування військовим майном є ключовим завданням у сучасних умовах, коли нові виклики змінюють характер правовідносин у військовій сфері. Особливу увагу слід приділити розробці чітких правових норм, які б регулювали статус добровольців, представників ПВК та міжнародних військових консультантів. Їхня діяльність у контексті використання військового майна має значний вплив на обороноздатність країни, однак через відсутність чітко визначених правил часто виникають правові колізії [6].

Статус добровольців, які виконують завдання у військовій сфері, повинен бути визначений на законодавчому рівні з урахуванням їхнього внеску в оборону країни. Наразі їхня діяльність часто залишається поза межами нормативного регулювання, що ускладнює притягнення до відповідальності у разі порушення правил користування військовим майном. Запровадження правових механізмів, які чітко окреслюють їхні обов'язки, права та відповідальність, сприятиме зменшенню кількості правопорушень. Аналогічно діяльність представників ПВК, які виконують завдання з логістичного забезпечення чи безпосередньо працюють із військовим майном, також потребує врегулювання. Це дозволить встановити єдині стандарти відповідальності за збереження та використання майна, особливо у контексті спільних операцій із військовими формуваннями.

Міжнародні військові консультанти, залучені до діяльності Збройних сил України, відіграють важливу роль у технічній підтримці, навчанні персоналу та управлінні поставками. Проте їхня діяльність не завжди регламентується українським законодавством, що створює ризики для забезпечення контролю над військовим майном. Включення цих категорій суб'єктів до правової системи з урахуванням міжнародних стандартів дозволить встановити чіткі правила передачі та відповідальності за майно, що перебуває у їхньому користуванні [9].

Одним із важливих напрямів вдосконалення законодавства є запровадження механізмів контролю за використанням військового майна, які відповідали б сучасним викликам. В умовах війни традиційні системи обліку не завжди є ефективними, що призводить до втрат і порушень. Створення цифрової платформи для обліку військового майна дозволить забезпечити прозорість і доступ до інформації в режимі реального часу. Така система повинна враховувати специфіку різних типів майна – від легкого спорядження до важкої техніки, а також встановлювати рівні доступу для відповідальних осіб.

Посилення нормативних вимог до передачі та обліку майна сприятиме більш ефективному управлінню військовими ресурсами. Умови воєнного часу вимагають спрощених процедур передачі майна, однак це не повинно суперечити принципам обліку та прозорості. Запровадження стандартизованих актів передачі, які б відповідали специфіці воєнного стану, дозволить уникнути правових прогалин та зменшити ризики зловживань. Крім того, створення спеціалізованих органів, відповідальних за моніторинг стану збереження майна, допоможе своєчасно виявляти й усувати порушення.

Навчання мобілізованих, добровольців та інших осіб, які працюють із військовим майном, є ще одним важливим кроком у вдосконаленні системи. Підвищення рівня обізнаності щодо правил користування та обліку майна сприятиме зниженню кількості порушень, що виникають через недбалість або незнання. Таким чином, вдосконалення законодавства у цих напрямках сприятиме підвищенню рівня правової визначеності, посиленню контролю за військовим майном і забезпеченню ефективної кримінально-правової охорони.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 18.11.2024).
2. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12> (дата звернення: 18.11.2024).
3. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1934-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення: 18.11.2024).
4. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12> (дата звернення: 18.11.2024).
5. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 18.11.2024).
6. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12> (дата звернення: 18.11.2024).
7. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14> (дата звернення: 18.11.2024).
8. Дисциплінарний статут Збройних сил України : Закон України від 24.03.1999 р. № 551-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14> (дата звернення: 18.11.2024).
9. Про приватні військові компанії : Проект Закону України. URL: <https://rada.gov.ua> (дата звернення: 18.11.2024).
10. Актуальні дослідження правового статусу військовослужбовців у міжнародному контексті. *Право і безпека*. 2023. Т. 20. № 4. С. 34–45.
11. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника. Київ : Юрінком Інтер, 2022. 437 с.
12. Порівняльний аналіз законодавства країн НАТО у сфері регулювання військових злочинів : доповідь Центру військових досліджень. 2022. URL: <https://nato.int> (дата звернення: 18.11.2024).
13. Практика Європейського суду з прав людини: аналіз справ, пов'язаних із військовими злочинами. URL: <https://hudoc.echr.coe.int> (дата звернення: 18.11.2024).
14. Smith J. *The Role of Private Military Companies in Modern Warfare*. Cambridge University Press, 2020. ISBN: 978-1-107-03843-8.